

Bevezetés a fonológiába.

I. Általános fonológia.

„... dans la langue il n'y a que des différences.“

SAUSSURE.

1. **Mi a fonológia?** Nem kétséges, hogy a *Kati*, *Kata*, *Kató* szókban tulajdonképpen három különböző *t* hangot mondunk anélkül, hogy tudnánk róla. Ha a fonétikusnak elhisszük is ezt a háromféle *t*-t, bizonyára meg vagyunk győződve, hogy a *t* hangot, mondjuk, *i* előtt mindenki egyformán ejti. Pedig a valóságban nincs két ember, aki a *Kati* és *tilos t*-jét teljesen azonosan képezné. Tovább is mehetünk, és azt is nyugodtan állíthatjuk, hogy ugyanaz az egyén sem ejt mindig ugyanúgy egy hangot, mert a hangok képzésekor mindig van valami ingadozás a képzés helyét illetően, olyan ingadozás, amelyet pusztán füllel észre sem veszünk. A *Kati* és *tilos t* hangját csak azonosítjuk, de ez az azonosítás éppoly önkényes, mint a *Kati*, *Kata*, *Kató* esetében.

Ezekhez a nem érzékelhető hangárnyalatokhoz a nyelvnek semmi köze. A nyelv nem használja fel őket, a beszélő él ugyan velük, de csak öntudatlanul. Ezek az árnyalatok a nyelvi tények megítélésében nem sok vizet zavartak, mint „quantités négligeables“ szerepeltek, és nem homályosították el a hangjelenségek igazi képét, amit nem lehet elmondani azokról a hangárnyalatokról, amelyeket nemcsak a fonétikus tud megállapítani eszközeivel, hanem a laikus is egyszeri hallásra. A raccsolt *r*-et mindenki meg tudja különböztetni a nyelv hegyével pergetett *r*-től, éppen úgy, mint a „tótosan“ ejtett *á*-t a szokásos magyar *á*-tól.

A felfegyverzetlen füllel is érzékelhető és a csak fonétikailag kimutatható hangárnyalatok közötti különbség eddig is nyilvánvaló volt, a fonológia azonban rámutatott egy közös sajátosságra, amelyet sokáig nem vettek észre, arra, hogy a szabadon érzékelhető hangárnyalatok sem mind olyanok, amelyeket a nyelv felhasznál.

Minden nyelv csak egy bizonyos meghatározott számú hangárnyalatból alkotja meg hangrendszerét, és ezek száma mindig kisebb annál, mint

amennyi az illető nyelven beszélők beszédében tényleg előfordul. Ha a beszédhangokra meg akarjuk tartani a „hang“ elnevezést, akkor a nyelv hangrendszerében helyet foglaló hangokat meg kell különböztetnünk tőlük. A nyelv hangrendszerét alkotó hangokat *fonémeknek* hívjuk.

A fonétikust az ilyen megkülönböztetés alig érdekli. Számára minden hang, vagy hangárnyalat egyaránt fontos. Akár a beszédhangok képzését vizsgálja (organogenetikus szempont), akár mint akusztikai egységeket nézi a beszédhangokat, főleg az apperceptiójukkal kapcsolatos fiziológiai és lélektani folyamatoknak szentelve figyelmét (fenomenológiai szempont), a fonétikus sohasem nyelvtudományt csinál, hanem annak csak egyik határterületét műveli. A fonétika igen hasznos segédtudománya a nyelvészetnek, mert tárgyánál fogva sok értékes ismerettel gazdagíthatja a nyelvészetet.

A fonológia evvel szemben a nyelvészeti studiumok szerves része, hangtan, amely lehet leíró vagy történeti, de mindig azon az alapvető megkülönböztetés alapján áll, amely a nyelv hangjait a beszédhangoktól, a fonémeket a tágabb értelemben vett hangoktól elválasztja.

SAUSSURE is (Cours de lingu. gén.² 55—6) különbséget tesz fonétika és fonológia között, de egészen más értelemben. A „fonétika“ elnevezést a hangtörténet számára foglalja le, míg a „fonológia“ alatt nagyjában azt érti, amit mi fonétikának szoktunk hívni.

Mi a „fonológia“ szót abban az értelemben használjuk, ahogy a prágai konferencia (1930 dec. 18—21.) meghatározta. Régebben egyesek (BAUDOIN DE COURTENAY és tanítványai) psychofonétikának nevezték a fonológiát. Ez az elnevezés ma már azonban nem használatos.

2. Történeti előzmények. SAUSSURE és BAUDOIN DE COURTENAY. Az, hogy SAUSSURE a „fonológia“ elnevezést „fonétika“ értelemben használja, korántsem jelenti, hogy nem ismerte volna fel a jelentőségét annak a hangtani megkülönböztetésnek, amely a fonológia lényegét teszi.

A „Cours de linguistique générale“ lapjain minduntalan olyan mondatokba ütközünk, amelyek a hangfunkciók fontosságát hangsúlyozzák. Az a kijelentése például, hogy nem a hangok fontosak a szavakban, hanem a fonikus különbségek (les différences phoniques), amelyek a jelentést hordozzák (vö. i. m. 163) — mai értelemben is teljesértékű fonológiai állítás, olyan megállapítás, amelynél töb-

bet lényegileg ma sem igen tudunk mondani. Az is bizonyos, hogy a fonológia alaptézisének, a fonémek tanának kifejlését éppen az az éles és világos határvonal tette lehetővé, amelyet a genfi nyelvész húzott a „langue“ és „parole“ közé, mindazonáltal, ha a fonológia történeti kialakulását nézzük, nem annyira SAUSSURE, mint inkább BAUDOIN DE COURTENAY munkásságát kell döntőbb jelentőségűnek tartanunk.

SAUSSURE és BAUDOIN DE COURTENAY tudományos pályája sok tekintetben meglepő hasonlatosságot mutat.¹⁾ Mindketten az újgrammatikus iskola erősségei, de egyikük sem marad meg az iskola szűk keretei között. Amíg egyik kézzel segítik megépíteni a nyelvtörténet szilárd alapzatát, a másikkal a jövő nyelvészetének útját egyengetik. Az indogermanista SAUSSURE megírja híres „Mémoire“-ját, amellyel véglegesen tisztázza az alapnyelv vokalizmusát, világosságot derít a litván intonációs viszonyokra annak a törvényszerűségnek a lerögzítésével, amely ma is az ő nevét viseli (SAUSSURE-törvény v. SAUSSURE-FORTUNATOV-törvény), az orosz-lengyel BAUDOIN DE COURTENAY az elsők egyike, aki meglátja az analógia nagy horderejét, hirdeti a nyelvjárás-kutatás nélkülözhetetlen szükségességét, hatalmas, részben még ma is kiadatlan anyagot gyűjtve a különböző szláv nyelvek területén, fontos adalékokkal szolgál a szláv összehasonlító nyelvészetnek és a lengyel nyelvtörténetnek — mind ezek olyan érdemek, amelyek egymagukban is elegendők ahhoz, hogy előkelő helyet biztosítsanak nekik az újgrammatikusok táborában.

A részletkérdéseken kívül mindketten sokat foglalkoznak a nyelvek egyetemes problémáival, összefoglaló szempontokat adnak, és ezen a téren is meglepő nézeteik hasonlósága. SAUSSURE legszámottevőbb teorétikus eredményei: a synchronikus és diachronikus nyelvszemlélet különválasztása, a nyelv és beszéd fogalmának elhatárolása és a hangok funkciós szerepének feltárása. A szláv SAUSSURE-t ugyanezek a kérdések foglalkoztatják. Természetesen ő is tudatában van a nyelvtörténet fontosságának, de őt a mult képe főleg az élő jelen szempontjából érdekli. Az élő nyelv synchronizmus az a pont, ahonnan ő a mult genetikus szálaít nézi. Szem-

¹⁾ Hogy személyesen ismerték-e egymást, biztosan nem tudjuk. Az 1881/82-es tanévet BAUDOIN DE COURTENAY külföldön tölti, megfordul Párisban is, ahol ugyanakkor kezdi meg működését SAUSSURE az École pratique des hautes études-ön. BAUDOIN ekkor már ismerte a „Mémoire“-t, és nincs kizárva, hogy megragadta az alkalmat a személyes megismerkedésre is.

lélete synchronikus szemlélet, amelyet a beleszótt diachronikus vonatkozások tesznek dinamikussá, szemben SAUSSURE felfogásával, mely mindig külön tartja a történeti tényeket és így inkább statikusnak mondható. A nyelv és beszéd fogalmi elválasztása is megvan BAUDOIN DE COURTENAY-nél. Már 1870-ben tanítja ezt a megkülönböztetést (vö. Л. Щерба, Некролог И. А. Бодуэна де Куртена, Изв. по русск. яз. и слов. [Ленинград, 1930.] III/1. p. 317; R. JAKOBSON, JAN BAUDOIN DE COURTENAY, Slav. Rundschau I. Nr. 10. [1929] p. 810—1), függetlenül SAUSSURE-től, bár meg kell adni, hogy az ebből folyó következtetéseket nem tudja levonni olyan biztos kézzel, mint genfi kollégája. A hangfunkcióknál viszont fordítva látjuk. Ami SAUSSURE-nél még csak csírájában van meg, az BAUDOIN DE COURTENAY-nél és tanítványainál már kibontva jelentkezik.

Mindketten a fin de siècle nyelvészei, és bár működésük zöme a mult század utolsó negyedére esik, hatásuk ma is eleven: alig jelenik meg jelentősebb nyelvészeti munka manapság, amelyben ne történnék hivatkozás SAUSSURE-re, alig van a nyelvészetnek területe, amelyre az ő megállapításai ne vonatkoznának. BAUDOIN DE COURTENAY-nek nem ilyen szerteágazó a hatása, de egy speciális területen, a hangtan terén annál mélyebb.

Kruševskij szerepe. BAUDOIN DE COURTENAY 1875—83-ig az összehasonlító nyelvészet tanára volt a kazáni egyetemen. Munkásságát itt majdnem kizárólag az egyetem kötötte le, előadásai, amelyekben egy eredeti teória szálait bontogatta. BAUDOIN DE COURTENAY nem a hangváltozásoknak szentelte figyelmét, mint akkortájt a nyelvészek legnagyobb része, hanem a hangváltakozásoknak. Vizsgálódásai (I. Подробн. прогп. лекцій въ 1876—77. уч. г. Казань—Варшава, 1878; Подробн. прогп. лекцій въ 1877—78 уч. г. Казань—Варшава, 1881.) főleg két pont körül mozogtak: a hangok fiziológiai és etimologikus megfelelései, viszonyai körül, az eredmény pedig két új fogalom lett: a divergens és korrelatív hangok fogalma. E két fogalom csak lassan alakult ki, és BAUDOIN DE COURTENAY előtt is csak akkor kristályosodott ki, amikor egyik tanítványa, KRUSĚVSKIJ világosan körvonalazta tartalmukat.

KRUSĚVSKIJ 1878 óta hallgatta BAUDOIN DE COURTENAY-t, részt vett szemináriumi gyakorlatain, e mellett azonban élénk figyelemmel kísérte a külföldi linguistika eseményeit is. Ebben az időben jelennek meg OSTHOFF, BRUGMAN, SAUSSURE alapvető dolgozatai az indogermán alapnyelv hangviszonyairól, és KRUSĚVSKIJ az elsők egyike,

aki elsajátítja az új eredményeket. Különösen SAUSSURE van rá nagy hatással. Jól látható ez magisteri értekezésén (*К вопросу о гунѣ. Изслѣдованіе въ области старослав. вокализма. Особый оттиск из РФВ-а. Варшава, 1881.*), amelyben voltaképp azt akarja megmutatni, hogy mi következik az őszláv vokalizmusra abból, amit SAUSSURE a „Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes“-ben megállapít. A külföldi irodalommal való foglalkozás erősen kitágítja KRUŠEVSKIJ látókörét, és önállóságot kölcsönöz neki azokkal a gondolatokkal szemben, amelyeket az egyetemen hallott. Nem lép ki körükből, de élesebben látja meg lényegüket, és pontosabban tud számot adni róluk, mint az, aki először elgondolta őket.

A magisteri értekezés bevezetésében (i. m. 3—19) és összefoglalásában (107—9) találjuk meg a divergens és korrelatív hangok fogalmának első pontos formulázását. KRUŠEVSKIJ abból indul ki, hogy a hangváltakozásoknak két fajtáját kell megkülönböztetni. Vannak olyan váltakozások, amelyeknél a hangok alternációját eleven fonétikai tényezők váltják ki. Az orosz *vod-a* „víz“ paradigmájában a tő első magánhangzója hol *o*, hol *â*, aszerint, hogy hangsúlyos-e, vagy hangsúlytalan (acc. *vòdu*, nom. *vâdû*). Az ilyen váltakozás abszolút érvényű: ha a fonétikai ok működik, a váltakozás kivétel nélkül beáll. Az alternáló hangok fonetikailag közel állnak egymáshoz, és tulajdonképpen *egy hang divergenssei*. Az egyik az alap- (példánkban az *o*), a másik a mellékdivergens (*â*). A váltakozásnak ez a fajtája *divergencia*.

Más a váltakozás, ha az alternáló szó- vagy alakpárban nem érvényesül aktuális fonétikai ok, és ha valamikor volt is ilyen, a fejlődés folyamán eltűnt. Itt van pl. az orosz *ruk-a* „kéz“ és deminutivuma *ruč-ka*. A tő *k | ě* váltakozást mutat, amely egy korábbi *k | k'* divergenciából alakult, *k' > ě* fejlődéssel. Ezek az alternánsok a mai nyelvtudatban már nem egy hang különböző reflexei, fiziológiailag sem rokonok. Az alternációnak ezt a fajtáját KRUŠEVSKIJ *korrelációnak* nevezi, az ilyen alternánsokat pedig *korrelatív* hangoknak.

A divergens és korrelatív hangok között lélektani különbséget lát KRUŠEVSKIJ. A divergenseknek nincs pszichikai hátterük, a korrelatív hangok viszont alkalmasak különböző lelki tartalmak (jelentésdifferenciák, alaki kategóriák) jelzésére. Nyelvtörténetileg nézve, a fonétikus úton létrejött divergenciákból idővel korrelációk fejlődhetnek, és ezek aztán ismét átadhatják helyüket új divergenciáknak.

KRUŠEVSKIJ után BAUDOIN DE COURTENAY előadásában ismételtelen előveszi e témát és különösen morfológiai vonatkozásaiban fejleszti tovább (vö. Некоторые отдѣлы „срав. грамм.“ славянскихъ языков. Отрывки из лекцій . . . чит. в 1880—81 ак. г. Варшава, 1881. és Отрывки из лекцій по фонетикѣ и морфологiи русск. аз. чит. въ 1880—81 ак. г. Воронежъ, 1882). A korrelatív hangok közt — szerinte — vannak holt és eleven korrelatívok. Az előbbieknek nincs morfológiai funkciójuk, az utóbbiak az alaktanban éppoly fontos szerepet játszanak, mint a képzők, ragok, stb. Kiemeli továbbá azt is, hogy a divergens és korrelatív hangok megkülönböztetése a „hang“ fogalmának revízióját is szükségessé teszi. Amíg ugyanis csak divergenciáról és általában a hangok fiziológiai összefüggéseiről van szó, addig nyugodtan lehet használni a közkeletű „hang“ fogalmat, amely alatt egy tovább nem osztható fonétikai egység értendő, mihelyt azonban átlépünk a korrelatív hangok terére, új fogalmat kell alkalmaznunk, mert ilyenkor az egység nem mindig esik össze a fonétikai hanggal. Egy *vrašcat* — *vratit* — *verlét* — *vorotit* alternatív sorban a *ra*, *er*, *oro* | *šč* és *ti* korrelatívok a történeti fejlődés szempontjából szintén oszthatatlan egységek, jóllehet fonétikailag hangcsoportok. Ezeket a hangtörténeti alternáns-egységeket BAUDOIN DE COURTENAY, KRUŠEVSKIJ nyomán *fonémeknek* nevezi.

BAUDOIN DE COURTENAY kazáni előadásai és KRUŠEVSKIJ említett értekezése a fonológia történetében a kezdőkorszakot jelentik, amelybe beletartozik RADLOFF is, aki a török nyelvekre próbálja alkalmazni BAUDOIN teóriáját (vö. Die Lautalternation und ihre Bedeutung für die Spachentwicklung, belegt durch Beispiele aus den Türksprachen. Abh. des V. int. Orientalisten-Congresses. Berlin, 1882.). E kezdő periódus jelentősége abban áll, hogy rámutat a divergens és korrelatív hangok közti különbségre, és felhívja a figyelmet a hang és foném megkülönböztetésének szükségességére. A kapcsolatos kérdéseket lényegileg BAUDOIN DE COURTENAY teszi fel, ő adja meg az elvi alapot a distinkciókhoz. KRUŠEVSKIJ formailag gyarapítja az elméletet: ő adja az első szabatos definíciókat és a terminusok egy részét (korrelatív hang, foném).

Baudouin „Kísérlet“-e. A második korszak ugyancsak BAUDOIN DE COURTENAY nevéhez fűződik, ahhoz a munkájához, amely az ő gazdag cövejében is kivételes helyet foglal el, a „Kísérlet“-hez.

E munka egyike a legnehezebb olvasmányoknak. Nem témája teszi azzá, hanem megírásának kúszasága, mely valósággal elriasztja

az olvasót. Bár két nyelven is megjelent, először lengyelül (Rozpr. fil. Ak. XX. [1894]), majd németül (Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen. Strassburg, 1895.), a századvég nyelvészeti irodalmában alig keltett visszhangot, egy szűkebb körön kívül tudomást sem vettek róla.

A „Kísérlet“-ben új szint és főképp perspektívát kap a változások elmélete, történeti perspektívát. Amíg a kezdő periódusban a statikus szempont az uralkodó, itt az elgondolás merőben dinamikus.

Az alternációk okát — BAUDOIN DE COURTENAY szerint — mindig a fonétikai helyzetben kell keresni. A hangok ejtésére a helyzet, amelyben előfordulnak, sokszor van hatással. E hatás folytán a lelkileg egységes hang (foném) szinte szemünk láttára több hangra hull szét. A különböző helyzet okozta váltakozás ilyenkor a divergencia (= *neofonétikus alternáció*) stádiumában van és fonétikus jellegű. A divergensnek eltérése rendszerint igen csekély (*keimende Alternation*), olyannyira, hogy nem is kerül fel a beszélő tudatába (pl. a *k* fonétikus ejtéskülönbsége a *ka*, *ke*, *ki*, *ko*, *ku* csoportokban), de lehet jelentős és tudatos is (pl. lengyel *lep* „homlok“, gen. *lba*). Az ilyen divergenciás váltakozások az idők folyamán állandósulhatnak, a hangzási differencia pedig megmaradhat akkor is, ha az ok, mely a divergenciát létrehozta, időközben megszűnik hatni. A neofonétikus alternáció ezáltal *paläofonétikussá* válik, a divergencia *hagyományos váltakozássá* (*traditionelle Alternation*). Ha aztán az egymást követő nemzedékek tudatában a hagyományossá vált ejtéskülönbséghez alaktani, vagy semantikai jelentőség kapcsolódik, a fonétikai eltérés *psychofonétikussá* lesz: a hagyományos alternáció *korreláció* rangjára emelkedik. A fejlődés azonban itt nem áll meg. Néhány generáció múlva felbomolhat az asszociatív kapocs, a korreláció visszasüllyedhet a hagyományos váltakozás állapotába, sőt analógiás kiegyenlítődéssel meg is szűnhet, de ekkor ismét felléphetnek új ejtés-differenciák, és megkezdődhet a körforgás megint előlről.

Így elmondva az elgondolás elvontnak látszik, példával megvilágítva azonban kiderül, hogy BAUDOIN DE COURTENAY nagyon is konkrétan képzelte el ezt a fejlődési folyamatot.

Vegyük azt a példát, amelyet ő is mintaként használ (i. m. 89—92), a lengyel *pleść* „fonni“ jelenidejének két alakját. Legyen az egyik témavokálisa -o- (egyed. első, több. harmadik sz.), a másiké -e- (többi személy). A témavokálisok különbsége természetesen nem

önkényes feltevés, hanem idg. illetve ősz-szláv tény, amely magában hordja a későbbi fejlődés csíráját. Az így felvett alakpárok történeti fejlődésében BAUDOIN DE COURTENAY a következő fokokat állapítja meg:

1. **plet-o-* | **plet-e-*. A fejlődés eme fokán még csak lappangó ejtéskülönbségek vannak a *t* és *e*-nél: *t(o)* | *t(e)*, *e(to)* | *e(te)*.

2. **plet_o-o-* | **plet_i-e-*. A veláris, illetve palatális magánhangzó előtt álló *t* hangzása már elütőbb. A *t_o* | *t_i* váltakozás már divergencia, viszont az *e(to)* | *e(ti)* differencia még most is minimális.

3. **ple_o t-o* | **ple_i t-e*. A *t_o* | *t_i* divergenciát a hagyományossá vált *t* | *t* alternáció váltja fel és egy új divergencia is alakul: *e_o* | *e_i*. Ezen a ponton már nagyok lehetnek az ejtési ingadozások. Egyesek még a **plet-* | **plet-*, mások már a **plot-* | **plet-* váltakozópárt használják.

4. Megszilárdul a **plot-* | **plet-* és a *t* | *t*(\rightarrow é), *o* | *e* hagyományos alternációja mellett egy kezdődő *l(o)* | *l(e)* váltakozás bukkan fel.

5. Amint a fejlődés ide ér, a morfém egységes volta és a hangalak kétfélesége összeütközésbe kerül egymással. Az ellentét kiküszöbölésére két út nyílik: a hangzási különbség elejtése, vagy pedig megtartása és felhasználása grammatikai célokra. Példánkban a *t* | *é*-nél az utóbbi történik (sing. 1. sz. *plotę*, plur. 3. sz. *plota*, de sing. 2. sz. *pleciesz*, 3. sz. *plecie*, plur. 1. sz. *pleciemy*, 2. sz. *pleciecie*). A két hang váltakozása így korrelációba megy át. Az *e* | *o*-nál evvel szemben kiegyenlítődéssre is sor kerül: *plete*, *pleto* a. h. *plote* (*plotę*), *ploto* (*plota*),

A mai lengyel *plote* (o : *plote*), *plecie* (o : *pléce*) alakpárban tehát a következő váltakozásokat állapíthatjuk meg:

1. *l(o)* | *l(e)* = lappangó alternáció
- (t)e* | *(é)e* = divergencia
- o* | *e* = hagyományos alternáció
- t* | *é* = korreláció.

Történetileg nézve: a *t* | *é* váltakozás eleinte lappangó volt (1.), aztán divergenciává lett (2.), majd átment hagyományos alternációba (3.); később szétvált a két váltakozó hang a *t* \rightarrow *é* fejlődés következtében (4.), hogy végül korrelációvá alakuljon át (5.). Az *o* | *e*-nél tovább tartott a lappangás ideje (1. és 2.), de aztán világos divergencia állott be (3.), mely hagyományossá vált (4.) és, a kiegyenlítődéssket nem számítva, az is maradt mindmáig.

A hangváltozásoknak illetően felfogása a túlságba vitt analízis miatt mesterkéltnek kell hogy hasson, kétségtelen azonban, hogy az elgondolásban van maradandó is, elsősorban az az elv, amelyet a történeti fonológia most is használ, hogy t. i. fonétikai hangkülönbségek fonologizálódhatnak, és megfordítva, fonológiai ellentétek a nyelv szempontjából lényegtelen fonétikai különbségekké eshetnek vissza. E gondolat már a kezdő periódusban is felvetődik, de csak mellékesen. A „Kísérlet“-ben ez a középpont, ez képezi a mondanivaló súlyát. Az elméletet tartó alapfogalmak (divergens és korrelatív hangok) nagyrészt ugyanazok, mint az előző korszakban, új a lappangó és hagyományos alternánsok fogalma. Az előbbi finom megfigyelés eredménye, az utóbbi átmenet akart lenni a divergens és korrelatívok kategóriája között, de később nem bizonyult életképesnek.

Feltűnő még a meghatározás, amelyet BAUDOIN DE COURTENAY ad a fonémekre vonatkozólag itt, a „Kísérlet“-ben: „Phonem = psychischer Aequivalent des Sprachlautes“. Ebből a meghatározásból már a következő történeti korszak vezérmotívuma hallatszik ki, a psychologizmus.

A *kazáni iskola*. BAUDOIN DE COURTENAY tudományos pályájának első és talán legfontosabb állomása, mint említettük, Kazán volt. Itt tanított először huzamosabban, és itt került ki a keze alól a fiatalabb orosz nyelvészgeneráció sok jeles tagja: a korán elhunyt KRUŠEVSKIJ mellett BOGORODICKIJ, BULIČ, ALEKSANDROV stb. Ez az ú. n. kazáni iskola aztán Pétervárott egészült ki BAUDOIN DE COURTENAY ottani tanítványaival, akiknek sorában találjuk BUGÁ-t, VASMER-t, POLIVANOV-ot, TOMÁŠEVSKIJ-t, hogy csak az ismertebbeket említsük. (Vö. ŠČERBA, i. m. 320, 1. jegyz.)

Ehhez a Kazán-pétervári körhöz tartozott ŠČERBA is, aki egyik fontos feladatának tartotta BAUDOIN DE COURTENAY psychofonétikai gondolatait, melyek a hamar elfelejtett „Kísérlet“-ben és másutt elszórtan heverték, összeszedni és felújítani. A felújítás nem egyszerű ismétlést jelentett, hanem a teória átértékelését és korszerű mezbe öltöztetését. Az újgrammatikus iskola, mely kezdettől fogva súlyt helyezett a nyelvi tények lélektani értelmezésére, WUNDT-ban végre megtalálta igazi képviselőjét. Ez a fordulat az orosz nyelvészetben is éreztette hatását. Sokan tértek át a psychologizmus álláspontjára, köztük ŠČERBA is, aki teljesen WUNDT alapján áll. Így természetes, hogy BAUDOIN DE COURTENAY elgondolása, amely eddig főleg

történeti vonatkozásokban volt kiépítve, a tanítvány kezében erősen lélektani színezetet nyert.

ŠČЕРВА (Русскіе гласныя въ качественномъ и количественномъ отношеніи. St.-Peterburg, 1912.) utal arra, hogy a hangoknak a beszédben nem kell hajszálig egyezniök. Lehetnek különbségek a kiejtésben, amelyek fel sem tűnnek. A nyelvet tökéletesen bíróknál a jelentésképzetek a szavak általános hangképével vannak asszociálva. A hangkép meglehetősen ingadozhat, maximálisan addig a pontig, amíg a megértés nem forog veszélyben. Idegenek beszédében az ingadozás rendszerint túlhaladja ezt a maximumot. Ilyenkor észrevesszük ugyan a kilengést, de nem mindig tudjuk megmondani, hogy mi is az, ami idegenszerűen hat fülünkre.

Azt is megfigyelhetjük, hogy hangulati tényezők is előidézhetnek ejtési különbségeket. Ugyanazt a szót kimondhatom a bosszúság hanghordozásával, de úgy is, hogy a megeledés csendül ki belőle. Nem is egy szó lesz, amit így kimondok, hanem kettő, külön-külön jelentésáryalattal. Az ilyen ejtismódosító hangulati momentumoknak önállósága van: olyan szavakat is mondhatunk az elégedetlenség hangján, aminőket így még soha nem használtunk.

Épp így önállóak az elemi hangképzetek is. Látnivaló ez az analógiás eseteknél, vagy az olyan szópároknál, amelyek csak *egy* hangképzet tekintetében térnek el egymástól. A jelentésképzetek elemei ezekhez az önálló hangképzetekhez társulnak. Az elemi hangképzeteket általában hangoknak szokták hívni, azonban, ha szem előtt tartjuk a lelki kapcsolatokat, ha el akarjuk különíteni a jelentésképzetekkel asszociálódni tudó hangképzeteket a fiziológiai értelemben vett hangoktól, ajánlatosabbnak látszik fonémekről beszélni. A fonémek száma egy-egy nyelvben nem nagy, hang viszont mindenütt sok van, de ezek csoportonként egy-egy tipikus hangképzet-hez tartoznak.

Mi teszi lehetővé a tipikus hangképzetek, a fonémek képződését? Az, hogy az akusztikai eltérések ellenére is azonosítjuk azokat a hangokat, amelyekhez azonos jelentésképzet fűződik, felismerjük őket, mint olyanokat, amelyek önállóan képesek társulni jelentésképzetekkel.

A fonémek tehát lelki tevékenységünk produktumai. Ezek lebegnek előttünk, mikor beszélünk. Fonémeket akarunk kimondani, és ha mégsem foném az, amit mondunk, az onnan van, hogy figyelmünkkel nem tudjuk megakadályozni bizonyos fonétikai tényezők

érvényesülését. A szándék és megvalósulás nem fedi egymást: a foném különböző fonétikai tényezőktől befolyásolva több hangra bomlik. Ezeket a megvalósult, de a környezettől befolyásolt hangokat ŠČERBA *fonétikai árnyalatoknak* nevezi, és mint legfőbb lélektani ismérvüket említi, hogy nem képesek társulni jelentésképzetekkel.

Ha ŠČERBÁT olvassuk, azonnal látjuk, mekkorát fordult BAUDOIN elmélete másfél évtized alatt. Eltűnt az alternációs keret, és már szó sincs morfológiai kapcsolatokról. Dominál a különbségtévés foném és hang között, a régi korrelatív-divergens ellentét pedig a foném és fonétikai árnyalatok tiszta fogalmában elevenedik meg. Alig ismerünk rá a „Kísérlet“ és a kezdő korszak gondolataira, annyira új megvilágításba helyez mindent a lélektani beállítás.

A lélektani szempont nem hiányzik BAUDOIN DE COURTENAY-nél sem. Nemcsak a „Kísérlet“-ben foglalkozik a korrelatív és divergens hangok pszichológiai jellemzésével, hanem egyéb munkái is át vannak szöve a lélektani magyarázatok szálaival. Ha WUNDT mellett hatott valaki e tekintetben ŠČERBÁ-ra, akkor bizonyára BAUDOIN DE COURTENAY volt az, csak éppen megismétlődött KRUŠEVSKIJ esete: a tanítvány jobban tudott formulázni a mesterénél.

Még leginkább ott érezzük az eltávolodást a „Kísérlet“-től, hogy ŠČERBA alig tárgyalja a történeti vonatkozásokat. Beszél ugyan fonémek keletkezéséről és pusztulásáról, de éppen csak érinti a kérdést.

A fonológiai szempontok Nyugaton. Mialatt az orosz nyelvészetben egy új hangteória bontakozott ki, a nyugati linguistika alig vett tudomást a fonémek és hangok fogalmi elválasztásának elvi jelentőségéről. Pedig az elkülönítés szükségét sokan érezték. SAUSSURE-ön kívül többen foglalkoztak a hangok nyelvi szerepével, kivált fonétikusok. Az angolok közül SWEET munkáiban szívesen operált szópárokkal, amikor a hangok jelentésdifferenciáló tulajdonságát nyomozta, JONES pedig, a jelenlegi fonétikus iskola feje több ízben (vö. TROFIMOV-JONES, *The pronunciation of Russian*. Cambridge, 1923., JONES, *Das System der Association Phonétique International*. Berlin, 1928.) tárgyalta a fonémkérdést, legutóbb „On phonemes“ című dolgozatában (Travaux¹⁾ IV, 74. kk.). A francia PASSY ugyancsak szópárokon vizsgálta a francia magánhangzók időtartamviszonyait (Les sons du

¹⁾ Réunion phonologique internationale tenue à Prague, Travaux du Cercle Linguistique de Prague IV. Prague, 1931. A kör kiadványait a továbbiakban is „Travaux“ néven rövidítjük.

français. Paris, 1899. 157), és erősen hangsúlyozta a különbséget az „éléments significatifs d'une langue“ és az olyan hangok közt, amelyek „n'ont aucune valeur distinctive“ (Exposé des principes de l'Association Phonétique Internationale, 1908, p. 15). JESPERSEN is (Lehrbuch der Phonetik. Berlin, 1904.) állandóan szemmel tartotta a hangok funkcióit (vö. i. m. „Kehlkopf“, „Lautdauer“, „Druck“, „Ton“ c. fejezeteit). Nálunk GOMBOCZ érintette többször ezt a kérdést (MTNy. II. Hangtan I. 97, 125 stb.).

Bizonyára másoknál, más fonétikusoknál is meglehet találni a felismerést, hogy a nyelv szempontjából különbség van vagy lehet a hangok közt, de hogy ebből mi következik magára a hangtanra, azt általában nem kutatták. A fonétika szempontjából így is volt ez rendjén, hisz már a kérdés feltevése is határterületet súrolt.

A felismerésnél talán nem is jutott volna előbbre a dolog, ha a forradalmak miatt külföldre kényszerült orosz nyelvészek nem tűzték volna napirendre a fonológia ügyét. Az 1928. évi hágai nyelvészkongresszuson TRUBETZKOJ (Bécs), JAKOBSON (Prága) és KARCEVSKIJ (Genf) együttes javaslatban sürgetik a fonológia rendszeres továbbfejlesztését, kiindulópontul ajánlva azokat az elveket, amelyeket BAUDOIN DE COURTENAY és tanítványai többé-kevésbé tisztáztak. A kongresszus helyesli a kezdeményezést, amelyet aztán a prágai nyelvészek köre (Pražsky Linguistický Kroužek) karol fel. Csakhamar megindul a munka, amelynek eredményeként a kör két kiadvánnyal lép ez első szláv filológiai kongresszus (Prága, 1929. okt.) elé, benne TRUBETZKOJ, JAKOBSON, KARCEVSKIJ írásain kívül MATHESIUS, HAVRÁNEK, TENKA, stb. dolgozataival (Travaux I: Mélanges linguistiques, Travaux II: R. JAKOBSON, Remarques sur l'évolution phonologique du russe). A hatás most sokkal elevenebb, mint Hágában. TRUBETZKOJ felhívására sokan csatlakoznak egy nemzetközi társaság megalakításának tervéhez, melynek feladatául tűzik ki az összes ismert nyelvek fonológiai feldolgozását. Hogy ez a cél elérhető legyen, TRUBETZKOJ, JAKOBSON és MATHESIUS egységes terminológiát dolgoz ki, és elaborátumukat az első nemzetközi fonológus konferencia (Prága, 1930. dec.) el is fogadja.

Ez a terminológia (vö. Travaux IV, 309 kk.) szolgál alapul nekünk is a továbbiakban.

3. A fonémek meghatározása. A „foném“ elnevezés, mint említettük, KRUŠEVSKIJ-től (Лингвистическія замѣтки, különlenyomat a РФВ.-ből, Varsó, 1880. p. 4, 1. jegy.) ered, aki SAUSSURE-től kölcsönzi a szót, de más értelemben használja, mint forrása.

KRUŠEVSKIJ történeti szempontból vett hangegységet ért foném alatt, szemben a fiziológiai hanggal (vö. *ml'* és *m'* közöseredetű fonémeket az orosz *земля* és a lengyel *ziemia* szókban). Egészen azonos meghatározást találunk eleinte BAUDOIN DE COURTENAY-nél is (vö. *НѢКОТОРЫЕ ОТДѢЛЫ*, p. 69). Ezek a meghatározások a fonológia kezdeti periódusából valók és ma már elavultak.

A mai értelemben vett „fonémek“ definícióiban háromféle felfogás jutott kifejezésre: pszichológiai, funkciós és szociológiai.

A *pszichológiai felfogás* BAUDOIN DE COURTENAY-re megy vissza, aki a „Kísérlet“-ben így definiálja a fonémet: „A foném a beszédhang lelki megfelelője“ (i. m. 9.). Ez a meghatározás főleg a lengyel nyelvészek körében talált követőkre, akik közül leginkább BENNI (vö. *Zur neueren Entwicklung des Phonembegriffs*. *Don. nat. SCHRJNEN*, 34—7) ragaszkodik a baudouini értelmezéshez. BENNI első-sorban JONES-szal száll vitába. „Die drei *k* in *Kiel*, *Kuh*, *Kopf* sind verschiedene Laute — irta volt JONES, *Das System der Assoc. Phonetique Int. Lautzeichen und ihre Anwendung in verschiedenen Sprachgebieten*, Berlin, 1928. p. 19 — aber für praktische Zwecke können sie als eine ‚Einheit‘ angesehen werden, die man ‚Phonem‘ (Lautfamilie) nennt.“ BENNI-t ez a fonétikai izű beállítás nem elégíti ki. Szerinte csak a szempontok összezavarása vetheti fel a kérdést, hogy hány hanggal van itt dolgunk. A fiziológiai analízis azt mutatja, hogy hárommal, a lélektani, hogy eggyel. Ez két különböző szempont. Viszont, ha a „foném“ szót lefoglaljuk az egész hangcsoportra (JONES-nál hangsaládra), akkor — BENNI szerint — nem tudjuk feltüntetni a különbséget a hangképzet és fiziológiai megvalósulása között. A „hang“ fogalma mindkettőt magában foglalja, tehát célszerűbbnek látszik különbséget tenni *psychophon* és *physiophon* között. A *psychophon* („eine Lautvorstellung, ein gedachter Laut“), azaz foném rendszerint többféleképen realizálódik, és az így elő-álló hang a *physiophon*. A *physiophonok* közt mindig van egy főhang, amely aránylag a legszabadabban realizálódik, szemben a mellékhangokkal vagy divergenssekkel, amelyek jobban kötve vannak a fiziológiai feltételekhez (szomszéd hangok, hangsúly, stb.).

A funkciós szerepet BENNI nem tekinti a fonémfogalom lényeges jegyének. Hasonlóan fogja fel a dolgot UŁASZYN is: „das Phonema ist . . . die Vorstellung von einem aus Lautkomplexen abstrahierten selbständigen Laut, der seines semasiologisch-morphologischen Wertes entkleidet ist“ (vö. *Travaux IV*, 56).

Ettől a tiszta lélektani állásponttól némileg eltér az oroszok fogalmazása. ŠČERBA (Русские гласные, p. 17) fonémeknek nevezi „azokat az általános hangképzeteket, amelyek képesek jelentésképzetekkel társulni és szavakat differenciálni“. Majdnem szóról-szóra így határozza meg e fogalmat ПОЛИВАНОВ is (I. Введение в языкознание для востоковедных Вузов. Ленинград, 1928. p. 217; sőt már korábban is, I. Н. Стрелков, к вопросу о фонеме. Сборник О-ва ист. фил. и соц. наук при Пермском Унив. Вып. III. 219 kk.). ТРУБЕТЗКОУ nem ad külön meghatározást, de lényegileg ő is ezt vallja (vö. W. DOROSZEWSKI, Autour du „Phonème“, Travaux IV, 70).

A ŠČERBA-féle definíció bizonyos mértékig átmenet a *funkciós felfogáshoz*. Ez különösen újabban hódít tért. MATHESIUS (Funkční linguistika), DE GROOT (Phonologie und Phonetik als Funktionswissenschaft, Travaux IV, 116—40), ČIŽEVSKYJ (Phonologie und Psychologie, Travaux IV, 3—22), DOROSZEWSKI (i. m. Travaux IV, 61—74.) és JONES nevét kell itt említenünk.

ČIŽEVSKYJ nézete szerint a fonémeket nem szabad azonosítani a hangképzetekkel, amelyek olyan formában, mint ahogy a pszichológisták hirdetik, nem is léteznek. Az átlagember tudatában nincsenek hangképzetek elraktározva, ezek csak a tudat alatt vannak meg, és onnan idéződnek fel a tudatba esetenként. Helyesebb tehát úgy tekinteni a dolgot, hogy a hangok, illetőleg hanglehetőségek épp olyan rendszert alkotnak, mint a színek, amelyeknek összes ismert és ismeretlen árnyalatai elférnek egy oktaederen, vagy a zenei hangok, amelyek oktávonként ismétlődve felfelé csavarodó spirálist alkotnak az emberi fül számára elérhető két véglet, a 16 és 38.000-es rezgésszám között. Ebben az általános rendszerben minden hang helyet foglal, amely egyáltalán lehetséges. Az egyes nyelvek hangjai speciális rendszert képeznek, amely része az általános hangrendszernek. Fonémekről csak így, rendszeren belül lehet szó. A rendszert alkotó fonémek egymástól világosan megkülönböztethetők, és ellentétük, amely értelemdifferenciálásra is képes, adja meg fonológiai értéküket.

Minden hangrendszerben — mondja DOROSZEWSKI i. m. 74 — vannak autonóm elemek, amelyek funkciós szerepet játszanak. Ezek a fonémek. A fonémek változatai nem autonóm elemei a hangrendszernek.

A *szociológiai felfogást* csak oroszországi nyelvészek hirdetik. ŠOR (Язык и общество.² Moskva, 1926. p. 51) említi, hogy „a mo-

dern nyelvészet a nyelvi kollektívumban előforduló hangokat, vagyis inkább hangtípusokat, amelyek a jelentés (megkülönböztető) jeleitől szolgálhatnak és szavakat differenciálnak, az egyéni beszéd hangjaitól megkülönböztetődően, fonémeknek nevezi. A foném fogalma az egyénfeletti, szociális momentumot tárja fel előttünk a szó hangalakjában“. VINOGRAD (КУЛЬТУРА ЯЗЫКА. Moszkva, 1925. p. 16) a „hang szociális tartalmá“-nak nevezi a fonémet, TOMAŠEVSKI pedig (ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ И МАТЕРИАЛИЗМ. Leningrad, 1929. p. 133) úgy tekinti a fonémeket, mint „a nyelv szociálisan értékes hangjait“.

Ha a három — pszichológiai, funkciós és szociológiai — felfogást összevetjük, azt látjuk, hogy a foném meghatározások leglényegesebb pontja a nyelvi szerep kérdése: a hang csak akkor foném, ha értelemmeghatározó, vagy alakítani szerepet tölt be. Ez alól az újabb definíciók közül csak BENNI-é kivétel, mert még ULASZYN is figyelembe veszi az alak- és jelentéstani funkciót (l. a „morfonémek“ meghatározását az ő terminológiájában, Travaux IV, 58). BENNI elismeri ugyan, hogy ha két szót állítunk egymás mellé, amelyeket *egy* hangnyi eltérés választ el, a differáló hangok önállósága nagyon szembeötlő. De ilyen szópárok aránylag ritkák, és nem is szolgálhatnak alapul a szavak megkülönböztetésénél, mert hisz vannak homonymák is, amelyeknél nincs hangzási eltérés, és mégis más a jelentésük.

BENNI ellenvetése nem alapos. A homonymiára való hivatkozás aligha érv, mert az, hogy a nyelvnek más eszközei is vannak a jelentéskülönbségek feltüntetésére, korántsem jelenti, hogy hangeszközei nincsenek. Való igaz, hogy ezekkel a nyelv csak elvétve él. Ha egy „30 láb széles szakadékról“ beszélünk, senki sem fog gondolni a *láp*-ra, pedig fonétikailag indokolt volna. Olvasás közben sem cseréli fel senki a *báb*-ot a *bab*-bal, még ha az ékezet sajtóhiba folytán el is maradna, a szövegösszefüggés minden kétséget kizárólag dönti el a helyes olvasatot. De mi történik akkor, ha egy lehetséges szópár egyik tagja izolált helyzetbe kerül, vagy ha a szavak kapcsolata nem ad felvilágosítást az értelmet illetőleg? Nyilvánvaló, hogy ilyenkor a hangeszközök döntenek el az értelmet. Az más kérdés, hogy ilyen esetek hasonlíthatatlanul ritkábban fordulnak elő. Nagy ökonómia érvényesül ebben, mert ha csak hangeszközökkel lehetne mindent kifejezni, a nyelveknek óriási fonémrepertoárral kellene bírniuk, aminek éppen az ellenkezőjét látjuk.

BENNI felfogásának azonban más gyengéje is van: a valóságra nem alkalmazható. Ha ugyanis a funkció nem kritériuma a fonémnek (psychophonnak), mi dönti el akkor, hogy mi hangszándék egy nyelvben és mi nem az? Ki tud akkor számot adni egy nyelvjárás psychophonjairól, ha ismeri is az összes physiophonokat a legapróbb részletekig? Vagy hogyan állapítsuk meg egy holt nyelv psychophonjait, ha még a physiophonjait sem ismerjük? Ezekre a kérdésekre BENNI nem ad választ, és elfelejti SAUSSURE-t is, aki a *père* és *mère* szavakat szembeállítva mondja: „Entre eux il n'y a qu' opposition. Tout le mécanisme du langage... repose sur des oppositions de ce genre“ (Cours de lingu. gén.² 167).

Konkrét anyagnál csak ilyen szembeállítások vezetnek eredményre, mert felfedik azokat a lehetőségeket, amelyek felett a nyelv, ha ritkán is, de rendelkezik.* Ez az egyetlen *objektív* módszer, amely rávilágít a hangok funkciós lehetőségeire. A funkciós lehetőségek felkutatása pedig a fonológia legfontosabb feladata.

4. A fonémek viszonya. Miután a különböző meghatározásokból már látjuk, hogy mi a foném, szólnunk kell azokról a viszonyokról is, amelyek a fonémek között fennállhatnak. A fonémek egymáshoz való viszonya kétféle lehet: *asszociatív* és *korrelatív*.

A fonémek minden nyelvben asszociatív rendszert alkotnak. Ezt a rendszert az egyes fonémek egymásközi társulása determinálja. Két vagy több foném közt az asszociatív összefüggés szála lehet erős és lehet laza. A legtöbb fgr. nyelvben a vokális fonémeket erős szálak fűzik egymáshoz, mégpedig külön a magashangúakat és külön a mélyhangúakat, ezekben a nyelvekben tehát szorosabb társulási kapocs van a magas-, illetve mélyhangú sorokon belül az egyes fonémek között, mint pl. az idg. nyelvekben, amelyekben a magánhangzó-harmónia ismeretlen.

A korrelatív viszonyt a fonémrendszeren, vagy a rendszer egy részén végigvonuló fonikus sajátság és ennek hiánya határozza meg. Egy hangzási sajátság a fonémek egyik sorát különválasztja azoktól, amelyeknél ez a sajátság nem érvényesül, és így olyan ellentét keletkezik, mely az egész rendszerre, vagy legalább is annak egy részére jellemző. Ilyen fonikus sajátság pl. az időtartam. A latin magánhangzókat a hosszú, ill. rövid ejtés két ellentétes sorra bontja: *ā-a*, *ō-o*, *ē-e*, *ū-u*, *ī-i*. Itt végig érvényesül a korrelatív ellentét, viszont a magyar mássalhangzóknál a zöngéesség és annak hiánya, a zöngétlenség csak a rendszer egy részét dominálja, mint

korrelatív sajátság (*b-p, d-t, g-k, gy-ty, dz-c, dzs-cs, z-sz, zs-s, v-f*), a többi fonémnél (*l, ly, r, m, n, ny, h, j*) már nem játszik fonológiai szerepet.

Két foném korrelatív viszonyáról csak ott lehet szó, ahol legalább még egy fonémpárnál fordul elő ugyanez a viszony. Vannak nyelvek, amelyekben nincs korreláció. A Michigan-tótól nyugatra lakó fox-indiánok nyelvében csak a következő mássalhangzó-fonémek fordulnak elő: *p, t, č, k, s, š, h, m, n, w, y*. Ezekből nem lehet egyetlen korrelatív párt sem alkotni (I. TRUBETZKOJ, *Die phonologischen Systeme, Travaux IV, 113*).

A korrelatív ellentétnél mindig párosával jelentkeznek a fonémek, ami természetes is: az egyik a korrelatív sajátság jelenlétét, a másik a hiányát jelzi. Ezekben a *páros fonémeken* (phonèmes de couple) kívül — mint a magyar példából is látható — lehetnek a rendszerben *párnélküliek* is (phonèmes hors couple), amelyek megfelelő ellentétes foném nélkül állnak, és így a kérdéses korreláció szempontjából semlegesek.

Azokat a fonémeket, amelyek nem alkotnak korrelatív ellentétpárt, *disjunct fonémeknek* (unités phonologiques disjointes) hívjuk, viszonyukat pedig *disjunctiónak* (disjonction). Pl. a lat. *a-o*, magyar *p-r*.

A korrelatív tulajdonság alapján összetartozó fonémpárból a *vezérfonémeket* (archiphonèmes) absztrahálhatjuk. Ilyen vezérfonémek a magyarban: [*o-ō*], [*k-g*], [*l-ll*] stb. Ezek jelölésére mindig a kérdéses korreláció szempontjából negative viselkedő fonémet használjuk: [*o*], [*k*], [*l*] stb. A vezérfonémekre I. TRUBETZKOJ, *Die phonologischen Systeme, Travaux IV, 98*. Másképp JAKOBSON, *Travaux II, 8* és a *Projet de terminologie, Travaux IV, 315—6*.

A korrelatív sajátság, amely a fonémek közt ellentéti viszonyt hoz létre, többféle lehet. Az időtartamot és a mássalhangzók zöngés-zöngétlen voltát már említettük, de ezeken kívül a hangok rezonanciája (pl. nazális~orális ejtésű magánhangzók a franciában), palatalizáltsága (pl. az orosz mássalhangzók), a dinamikus és zenei hangsúly (pl. az előbbire az orosz, utóbbira az ó-görög hangsúly) is szolgálhat korrelatív ellentét alapjául.

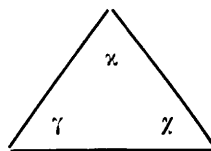
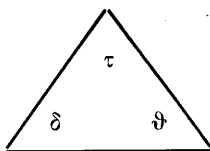
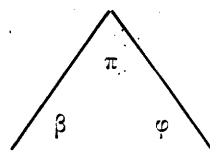
Egy és ugyanazon rendszerben több korreláció is érvényesülhet, ezáltal egyszerre több fonémpár kerülhet egymással szorosabb viszonyba. Az ó-ind mássalhangzók egy részénél a zöngés-zöngétlen korreláción kívül az aspiráltság, illetve annak hiánya is fellép:

<i>p</i>	<i>ph</i>
<i>b</i>	<i>bh</i>

<i>t</i>	<i>th</i>
<i>d</i>	<i>dh</i>

<i>k</i>	<i>kh</i>
<i>g</i>	<i>gh</i>

Az ó-görögben ugyanez csonkább formában jelentkeznek:

Az így keletkező egységeket *fonémbokroknak* (Korrelationsbündel) nevezzük. Fonémbokrokról azonban csak akkor lehet szó, ha a korrelatív sajátosságok, amelyek létrehozzák őket, közel állnak egymáshoz, rokonok. Egy artikulációs (pl. zöngés-zöngétlen) és egy intenzitási (pl. hosszú-rövid) ellentétből fonémbokor nem keletkezhet. Ahol ilyen nem rokon korrelációk érvényesülnek, ott csak *korrelációs rétegek* (Korrelationsschichtungen) vannak jelen. Ezek a nyelvtudatban nem alkotnak egységet. (vö. TRUBETZKOJ i. m. *Travaux* IV, 105 kk.). A magyar mássalhangzórendszer korrelatív jellemzői (zöngés és zöngétlen, hosszú és rövid), két külön réteget alkotnak, tehát nálunk nincsenek fonémbokrok.

5. Fonémváltozatok (variantes). Mindazokat a hangárnyalatokat, amelyeket a nyelv nem használ fel értelmi megkülönböztetésre, vagy nyelvtani célokra, *változatoknak*, *variánsoknak* nevezzük. A változatok fonológián kívül álló tényezők. A változatok okozta nem fonológiai értékű hangzási ellentét neve variáció.

A variáció felléphet mint a korreláció kísérő jelensége (variation extraphonologique concomitante). A hangelemek (zöngé, időtartam, hangerősség, magasság, stb.) ugyanis legtöbbször együttesen jellemzik a fonémet. A hangerősség pl. gyakran jár együtt hosszúsággal. A zöngés hangoknak gyenge artikuláció, a zöngétleneknek erős artikuláció a sajátossága (vö. media- és tenuis-zár, lenis- és fortis-rés). Az elemek funkcionális értéke ilyenkor háromféle lehet: 1. mindkettő egyformán lényeges tartozéka a jellemzett fonémnek (pl. a felső és alsó formansok a holland magánhangzóknál), 2. egyik sem lényeges elem, tehát váltakozhatnak, helyettesíthetik

egymást¹⁾ (pl. a holland hangsúly erősségi és zenei eleme, vö. GROOT, *Phonologie und Phonetik als Funktionswissenschaften*, Traux IV, 133 kk.), 3. csak az egyik elem fontos, a másik kiegészítő szerepet játszik (pl. egy magyar hosszú magánhangzó lényeges eleme az időtartam, kiegészítő eleme a szűk ejtés).

Ha a 3. alatti lényeges elem a nyelvben korrelatív tulajdonság, akkor a kiegészítő elem alkotja a *kísérő változatok* alapját. Az orosz hangsúlyban az erősségi elem dominál, a hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók korrelációját azonban nyomon követi egy időtartamkülönbség: a hangsúlyosak hosszabbejtésűek, mint a hangsúlytalanok. Ez fonétikai tény, a hosszú-rövid ellentétnek azonban az oroszban nincs fonológiai jelentősége. A magyar vokálisok hosszú-rövid korrelációját szűk-széles ejtés kíséri. A lényeges elem az időtartam. Az angolban fordítva van: ott a szűk, illetve széles artikuláció képezi a magánhangzó lényegét (vö. R. JAKOBSON, *Die Betonung und ihre Rolle in der Wort- und Syntagmaphonologie*, Traux IV, 182, 3. jegyz.), ez a korreláció alapja, amellyel párhuzamosan halad a hosszúság, illetve rövidség, mint kísérő variáció.

A variációt a fonétikai helyzet különbözősége is előidézheti (variation extraphonologique combinatoire). Ha egy fonémnek több változata van, és ezek a környezet szerint váltakoznak, akkor *kombinatorikus változatokról* (variantes combinatoires) kell beszélnünk. A *h* fonémnek két változata van a magyarban: zöngés és zöngétlen. Zöngés a *h* hangzóközi helyzetben, szókezdeten és mássalhangzó után pedig zöngétlen. Kombinatorikus változat a nyelvjárásainkból ismeretes *g* is (*árpá*), amelyet csak *á*-s szótag után ejtenek az *a* foném variánsaként.

A kombinatorikus változatok közt rendszerint van egy, amelyik kevésbé függ a környezettől, mint a többi. Ez az *alapr változat* (variante fondamentale), a *mellékváltozatokkal* (variantes accessoires) szemben, amelyek jobban kötve vannak a környező fonémek csoportosításához, és kevesebb helyzetben is fordulnak elő. A magyar *j* zöngétlen mássalhangzók után abszolút szóvégen zöngétlen, minden más helyzetben zöngés. A zöngés *j* tehát az alap-, a zöngétlen pedig a mellékváltozata a fonémnek. A *h*-nál a zöngétlen változat az alapvariáns.

¹⁾ Az ilyen elemeket komplex elemeknek (Komplexqualitäten) nevezi GROOT.

Ha a variánsokról nem lehet megmondani, hogy melyik közülük az alap- és melyik a mellékváltozat; ha mindegyikük csak egy meghatározott helyzetben fordul elő és másban nem, akkor *egyenrangú kombinatorikus változatokkal* (variantes combinatoires équipollentes) van dolgunk (vö. Jakobson, Travaux II, 11).

Külön csoportként kell említeni a *fakultatív változatokat*, amelyek akkor jelentkeznek, ha egy foném variánsai közül bármelyik előfordulhat ugyanabban a fonétikai helyzetben. Némely magyar nyelvjárásban a hosszú magánhangzó-fonémek egy részének két változata van: monoftongikus és diftongikus variánsa. Az alföldi csoporthoz sorolt felsődrávai nyelvjárásban pl. az *ō* mellett *ōo*, az *ē* mellett *ee*, az *ō* mellett *ēö* is hangzik. Hogy mikor ejtik az egyszerű és mikor a kettőshangzót, nehéz megmondani. Ha a szóban csak egy hosszú magánhangzó van, akkor rendszerint kettőshangzót ejtenek, ha több, akkor az első diftongikus ejtésű, a többi monoftongikus (Csököly). Szabálynak azonban ez sem mondható. A leírók adatai közt — feltéve, hogy helyesek — számos akad olyan, amely ellentmond ennek. Valószínűbb tehát, hogy itt fakultative váltakozik az egyszerű és kettőshangzó. A fakultatív változatok fogalmára l. POLIVANOV, Введение, 217 kk.

Az eddig tárgyalt változatokat egy-egy nyelvtérleten vagy tájszólásban általában ejtik. Vannak azonban olyan árnyalatai is a fonémeknek, amelyek a beszéd stílusától, érzelmi színezetétől függenek. Az ilyen variánsokat *alkalmi vagy stíláriis változatoknak* (variantes stylistiques) hívjuk. Például a hosszan ejtett hangok a magyar emphatikus beszédben: *dēhogy, uggyan kérem*, a munka ütemét vezénylő *hāvasziva* (= ha van szive).

Ismeretes, hogy a szansz kiejtésben nincsenek „gerundete Vordzungenovokale“: az *ō* helyett *e-t*, *ü* helyett *i-t* ejtenek. Hangfésztésnél azonban mégis használják őket („schröckliche, tüfe Fünster-nüss“, vö. JESPERSEN, i. m. 244).

Még kevésbbé általánosak az *egyéni változatok* (variantes individuelles), amelyeket olyanoknál figyelhetünk meg, akiknek beszédeben bizonyos hangok képzési módja észrevehetőleg elüt az ugyanazon nyelvet beszélők hangképzésétől. Pl. selypítve ejtett spiránsok.

Természetesen SAUSSURE is ismeri a variánsok fogalmát, és egy klasszikus példával élesen meg is világítja viszonyukat a fonémekhez. Egy másik jelrendszerrel, az írással hasonlítja össze SAUSSURE a nyelvet és megállapítja, hogy az írásjelek értéke, mint ahogy a

hangoké is, önmagában véve negatív. Akárhogy is írjon pl. valaki egy *t-t* (*t, t, t*), a fontos csak az, hogy ennek a jele ne legyen össze-
 téveszthető egy másik jellel. A hangoknál is mellékes az ejtési mód
 eladdig, amíg rendszert nem érint. A francia nemcsak racsolva
 ejtheti az *r-et*, vagy nyelvhegygel, hanem egészen *ch-szerűleg* is.
 A németben ez utóbbi értelemzavar nélkül alig lehetséges, mert ott
 az *r* és *ch* két olyan elem, amelyre a nyelvnek külön-külön szük-
 sége van. Vö. Cours de l. gén.² 164—66.

6. Foném vagy variáns? Azt, hogy egy nyelvben mi lehet
 foném és mi variáns, elvileg meghatározni nem tudjuk. Az a hang,
 amely az egyik nyelvben változat, a másokban esetleg mint foném
 szerepel. A déli angolban két *l* hang van: *l* és *ɫ* (*leaf* és *feel*).
 A kettő variáns, az *l* magánhangzó, az *ɫ* mássalhangzó előtt és szó-
 végén fordul elő. Ugyanez a két hang a lengyelben két külön foném
 (*lata* „Jahre“ és *lata* „Lumpen“). Azt is láthatjuk, hogy az egyik
 nyelvjárás fonémje ugyanazon nyelv másik nyelvjárásában nemcsak
 hogy nem fonológiai egység, de még mint változat is hiányzik.
 A jászok nyelvében két *e* hang van: *ɛ* és *e*, mind a kettő foném.
 Előfordul egy harmadik, az *ɛ-nél* is nyiltabb változat, az *ü*, de ez
 csak alkalmi vagy egyéni variáns (pl. *de szép!* [ɔ: dü...]). Az alföldi
 nép beszédében is megvannak ezek a hangok, csak hogy az *e* itt
 már nem foném, hanem variáns. Mivel csak egytagúakban és vegyes-
 hangú szavakban szokott jelentkezni, úgy tekinthetjük, mint mellék-
 változatát az *e-nek*. Az északkeleti nyelvjárásban viszont csak az *ɛ*
 járja, *e* a nyelvjárás nagy részén mint változat sem fordul elő.
 A nyilt és zárt *e* közt más nyelvben is megvan a különbség, de
 mindenütt másképen. Az irodalmi csehben a zárt *e* egyéni variánsa
 a nyiltnak, az oroszban a zárt és nyilt *e* kombinatorikus változatok,
 a franciában és olaszban mind a nyilt, mind a zárt hang foném
 (fr. *dais*~*dé*, ol. *pesca* nyilt *e*-vel „őszibarack“, zárttal „halászni“).

Néha nagyon jelentékeny az a fonikus különbség, melyről
 nem vesz tudomást a nyelv. Az északi japán nyelvjárásokban a
 dentálisok zöngés vagy zöngétlen ejtése sokszor közömbös az értelem
 szempontjából. A *kotan* szó úgyis ejthető, hogy *kodan*. A délamerikai
 botokud indiánok nyelvében a mássalhangzók nazális és orális képzés-
 módja folyik össze bizonyos fokig: *d* helyett *n*, *b* helyett *m* is
 állhat. Egy *dede* szó úgy is ejthető, hogy *nene*, a nélkül, hogy az
 értelem bármit is szenvedne (POLIVANOV i. m. 215). Természetesen az
 ellenkezőjére is van példa. Sokszor az idegen fül számára alig észre-

vehető hangárnyalatokból alakul két önálló foném. CsÜRY (MNY. XXV, 11) szerint a Szamosháton és Ugocsában kétféle *é* van fonológiai-lag: *é* és az ennél zártabb *ë* (CsÜRY jelölése). A két foném közti hangzási különbség oly kicsiny, hogy avatatlan nem is hallja meg. Mint JESPERSEN mondja, „a fül, amely az anyanyelvből ismert keretek közt oly éles, hogy a legcsekélyebb hangzási eltérést is képes megállapítani, feltűnően eltompul, mihelyt e területen kívül álló eltérések megkülönböztetésére kerül sor“ (Lehrbuch der Phonetik, 6). Ha a szamosháti példára gondolunk, akkor még az „anyanyelvből ismert keretek közt“ is csalódás érhet bennünket, olyan finom hangárnyalatokkal dolgozhat egy távolabbi dialektus.

Már ebből a néhány példából is kitűnik, mily fontos annak a megállapítása, hogy foném-e az illető hang a nyelvben, vagy variáns. Csak ennek a megkülönböztetésnek az alapján válnak láthatóvá azok a szakadékok, amelyek a nyelveket egymástól elkülönítik. Könnyen el tudunk képzelni két nyelvet, amelyről a fonétikus megállapíthatja, hogy hanganyaguk még árnyalataiban is pontosan fedi egymást. Mihelyt azonban a fonológiai analízis rámutat arra, hogy az a hang, mely az egyikben nyelvi tényező, a másikban éppen hogy csak megvan, minden nyelvi szereptől megfosztva, egyszeribe kiderül, hogy a két nyelv hangeszközei közel sem azonosak, kiütközik az az igazi különbség, mely a két nyelvet még a legtökéletesebb fonétikai hasonlóság mellett is elválasztja hangtanilag. Érdekes szembeállítást közöl erre vonatkozólag BÜHLER (Phonetik und Phonologie, Travaux IV, 27—8). TRUBETZKOJ nyomán felsorolja BÜHLER a nyugatkaukázusi adygi nyelv magánhangzóit fonétikai szempontból: *a* (*ao*, *ä*?), *e*, *ö*, *o*, *i*, *y*, *ü*, *u*. Ha ezeket összehasonlítjuk a német rövid magánhangzókkal, azt látjuk, hogy a két nyelv rövid vokálisai *fonétikailag* alig térnek el egymástól. Ha azonban a fonológiai viszonyok után érdeklődünk és megtudjuk, hogy az *o* és *ö* csak változata az *e*-nek (az *e* labiovelárisok után = *o*, labiálisok között = *ö*), hasonlóképen az *i*, *y*, *ü*, *u* is az *ə*-nek (*ə* palatálisok után = *i*, labiovelárisok után = *u*, labiálisok között = *ü*, dentálisok után = *y*) stb., kitűnik a különbség, amely a két nyelvet elválasztja. Az adygi vokálisok egytengelyű

a

e

ə

fonológiai rendszerével szemben a német irodalmi nyelv — az inten-

zításbeli eltéréseket figyelmen kívül hagyva is — sokkal fejlettebb fonológiai képet fog mutatni:

o	a	ö	e
u	ə	ü	i

(vö. TRUBETZKOJ, Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokalsysteme, Travaux I, 55).

A hangok fonétikai regisztrálását tehát mindig fonológiai analízisnek kell követnie, mert csak így lehet helyesen megállapítani a nyelv hangállományát és azokat a viszonyokat, melyek a hangok között uralkodnak. Ez nemcsak synchronikus követelmény. Hangtörténeti kérdésekben is csak tapogatózásra vagyunk kárhozthatva, míg nem látjuk világosan, mi a tulajdonképeni értéke a változást szenvedő és megváltozott-hangnak az adott rendszerben.

Még az olyan kérdésben, mint a hangjelölés, sem nélkülözhetjük a fonológia útmutatását, nem tehetünk egy tapodtat sem, míg el nem döntjük, foném-e a jelölendő hang, vagy variáns.

A hangjelölés kérdése már sokat foglalkoztatta és foglalkoztatja még ma is a nyelvészeket. Egy lépten-nyomon felbukkanó probléma, amelyet hol egy írásreform, hol pedig új alfabétumok szerkesztésének szüksége tesz állandóan aktuálissá. E probléma megoldása elvi nehézségbe nem ütközik. Minden reformnak és új alkotásnak a hangjelölés terén abból az elvből kell kiindulnia, hogy csak azok a hangok kapjanak jelet, amelyeknek funkciójuk van a nyelvben, vagyis a fonémek.

Érdekes, hogy erre az elvre olyan tudósok jöttek rá először, akik gyakorlatilag foglalkoztak a hangjelölés kérdésével. Így USLAR, aki a kaukázusi nyelvek tanulmányozása közben sokszor érezte szükségét újonnan szerkesztett alfabétumoknak. Az abcház nyelvről írt munkájában (Абхазский языкъ. Tiflis, 1887.) többek közt azt a gyakorlati tanulást szűri le, hogy minden nyelvben a hangárnyalatoknak látszólag végtelen sokasága mellett csupán egy meghatározott számú hang szolgál a „szavak megkülönböztetésére“. Bővebben ugyan nem fejti ki ezt a gondolatot, talán nincs is tisztában fontosságával, de magától jön rá, függetlenül a kazáni iskolától. Sajnos, olyankor és úgy mondja ezt, hogy senki sem veszi észre. Ugyancsak praktikus úton jut hasonló felismeréshez egy másik kaukázusi nyelvész, JAKOVLEV is (Математическая формула построения алфавита. „Культура и письменность Востока“. Moszkva, 1928. I,

41—64), de ő már sokkal tudatosabb, mert ismeri a kérdés elméleti részét, BAUDOIN DE COURTENAY és ŠČERBA tanításait. Nemcsak hogy ismeri, de vitatkozik is velük, és a lélektani vonatkozások helyett inkább a kérdés funkcionális oldalát igyekszik kidomborítani. „A fonémek nem azért válnak ki (a meglevő hangárnyalatok tönkeleréből), mert minden beszélő előtt tudatosak, hanem azért tudatosak a beszélők előtt, mert a nyelvben, e szociálisan alakult jelrendszerben, sajátos nyelvtani funkciót töltenek be“ (i. m. 46).

Ezek azok a hangok, amelyek minden időben, minden népnél az írásbeli jelölés alapjául szolgálnak. A betűsorok alkotóinak — JAKOVLEV szerint — az volt a feladatuk, hogy intuitive meghatározzák annak a nyelvnek fonémjeit, amelyhez betűsoruk készült, e mellett csak arra kellett ügyelniök, hogy minden foném külön jelet kapjon.

Amikor fonétikai írásról van szó — fűzi tovább gondolatait JAKOVLEV — minél több jel áll a tudós rendelkezésére, annál tökéletesebben tudja érzékeltetni a hangárnyalati különbségek gazdagságát. A praktikus írásnál erre nincs szüksége, elég, ha a fonémeket tudja grafikusán megkülönböztetni, sőt *csak* ezeket szabad jelölnie. Egy ideálisan megalkotott alfabétumnak helyes alapképlete ez:

$$A = K + V$$

ahol a K a mássalhangzó, a V pedig a magánhangzó fonémek számát jelenti a betűsorban (A).

Lényegileg ugyanerre az eredményre jut JONES is, mégpedig JAKOVLEV-vel egyidőben. „Gehören zwei Laute in einer Sprache zu demselben Phonem, so brauchen sie in der für praktische Zwecke bestimmten, phonetischen Umgangsschrift dieser Sprache nicht durch besondere Zeichen wiedergegeben zu werden. Treten aber in einer anderen Sprache dieselben beiden Laute als getrennte Phoneme auf, d. h. dienen sie in dieser anderen Sprache dazu, Wörter zu unterscheiden, so müssen für sie in dieser Sprache besondere Zeichen vorgesehen werden“¹⁾ (Das System d. A. Ph. I. p. 19).

JAKOVLEV azonban nem áll meg az alapformulánál; praktikus szempontból keresi az egyszerűsítési lehetőségeket is, amelyek különösen ott fontosak, ahol a fonémek feltűnő nagy száma megköveteli, hogy takarékoskodjunk a jelekkel. Helyesen látja meg, hogy a korrelációknál nyílik ilyen lehetőség, de ezt matematikai képletbe

¹⁾ Ezt az „one letter per phoneme“-elvet ismétli JONES az „On phonemes“-ben is, Travaux IV, 78.

foglalni, mint ő teszi, nem szabad, mert az egyszerűsítések mértéke mindig attól függ, hogy milyen természetű a korreláció, mely az egyszerűsítést megengedi.

Hasonlóképen nem szabad egészen készpénznek venni azt az állítását sem, hogy a ma ismert betűsorok megalkotói intuitív fonológiai munkát végeztek. Ha a glagolicával írt legrégebb ó-egyházi szláv emlékek nem a XI. századból maradtak volna ránk, hanem a IX.-ből, akkor sem valószínű, hogy pontos képünk lenne a szt. KIRILL korabeli bolgár nyelv fonémjeiről, csak az írás alapján. Bizonyos azonban, hogy minden írás, születése pillanatában és később is, közelebb áll a fonológiai hangjelölés elvéhez, mint a fonetikaihoz.

Nagy fontossága van továbbá a fonológiai analízisnek a kölcsönzések terén is. A jövevényszavak hangtörténete meghonosodásuk után már semmi különösebb érdekességet nem rejt magában. Miután a beilleszkedés megtörtént, a jövevényszó hangalakja együtt fejlődik az eredeti szavakéval. De mi történik az átvételkor, a beilleszkedésig? Talán nem is túlzás, mikor azt mondjuk, hogy az átvétel pillanatában jelentősebb változások esnek a szón, mint aztán hosszú századok alatt. És ez természetes is, mert ekkor működik legelevenebben a nagy deformáló erő: az átvevő és átadó nyelv fonológiai különbsége. A kölcsönzó egyik fonémje pl. hiányozhat az átvevő nyelvből, vagy ha meg van is, esetleg csak mint változat fordul benne elő. Ilyenkor — mint a tapasztalat mutatja — nem mindig a meglévő változat fog jelentkezni az átvett hang helyén, hanem esetleg egy oly foném, mely hangzásilag távolabb áll tőle. A legtöbb európai nyelvben az *l* és *r* mint külön foném szerepel. A japánban közülük csak az *r* foném, előfordul ugyan az *l* is, de csak mint egyéni, vagy nyelvjárási variánsa az *r*-nek. Ha tehát olyan európai kölcsönzés történik, amelyben *l* van, a japánban *r* jelentkezik (pl. ang. lion [ɔ: lajən] > japán rajon, vö. POLIVANOV, La perception des sons d'une langue étrangère, Travaux IV, 85).

De nemcsak ilyen egyszerű különbségek ütközhetnek ki az átvételkor. Az átadó nyelv hangjának megfelelő foném meglehet az átvevő nyelvben és mégis történhetnek eltolódások a kölcsönzó hangalakjában. Az északkinai nyelvjárások fonémpárjai, a *p^c-pb*, *t^c-td*, *k^c-kg*¹⁾ ugyanazt a helyet foglalják el a fonémrendszerben, mint

¹⁾ A *pb*, *td*, *kg* félzöngés mássalhangzók, vagyis olyanok, amelyeknél a zöngeműködés beállta nem esik egybe a mássalhangzó kezdetével.

az oroszban a *p-b*, *t-d*, *k-g*. Elvileg tehát semmi akadály a nem volna, hogy az északkinai az orosz *p*, *t*, *k* hangot *p'*, *t'*, *k'*-vel, a *b*, *d*, *g*-t pedig *^rb*, *^td*, *^kg*-vel helyettesítse. Hogy ez mégsem történik, annak oka részben fonétikai: az orosz nem aspirált zöngétlen zárhangjait nehéz azonosítani a megfelelő aspirátákkal, legfeljebb szövégen lehetséges ez és itt a helyettesítés így is történik (orosz *sáv'et* > északkinai *sayaet'a*). Szókezdő és szóközépi helyzetben inkább az északkinai félzöngésekhez állnak közel. Ebből az következik, hogy ilyenkor az orosz *p*, *t*, *k* és *b*, *d*, *g* helyére az északkinaiiban egyaránt *^rb*, *^td*, *^kg* kerül. Mivel azonban — és itt lépnek fel a fonológiai különbségek — ezek csak szókezdőten realizálódnak félzöngésen, szóközépen pedig mint *b*, *d*, *g*, a helyettesítések nagyon szövevényes képet adnak:

	északkinai					
	szókezdő		szóközépi		szóvégi	
orosz p t k	}	<i>^rb</i>	<i>^td</i>	<i>^kg</i>	}	<i>b</i> <i>d</i> <i>g</i>
orosz b d g						

Ebből megállapítható, hogy az északkinai dialektust beszélő nem tud különbséget tenni az orosz *bal* (=bál) és *pal* (=esett), *lipa* (=hárs) és *libo* (=oder) között, pedig megvannak az eszközei hozzá. Nem tud, mert másképp használja a rendelkezésére álló, egyébként megfelelő fonémpárokat, mint az orosz (a példára l. POLIVANOV, Travaux IV 90—2).

7. A fonológiai elemek felhasználása. A nyelveket tehát nemcsak az választhatja el egymástól, hogy fonémállományuk különböző. Még ha történetesen egyforma is két nyelv fonémkészlete, akkor is lehetnek köztük jelentős különbségek, mégpedig a fonémek felhasználását illetőleg. Az egyik nyelv többször és többféle helyzetben használhatja fel valamelyik fonémjét, mint a másik. Az angolban *ch* (ç:cs) minden helyzetben előfordul, szó elején, szó közepén, szó végén. A németben már csak a szó közepén vagy végén szokott *tseh* előfordulni, tehát itt a felhasználás mérve kisebb, mint az angolban. A sonans *l* a németben csak hangsúlytalan szótagban lehetséges, a csehben hangsúlyosban és hangsúlytalanban egyaránt, a cseh tehát tágabb keretek közt használja az *l*-t, mint a német (vö. MATHESIUS, Ziele und Aufgaben der vergl. Phonologie. Xenia Pragensia. Prága, 1929. 432—4).

A magyar magánhangzók rendszerére nagyon jellemző a rövid-hosszú korreláció (vö. *baba* : *bába*, *kemény* : *kémény*, *por* : *pór*, *ívás* : *ívás*, *fül* : *fül*, *tör* : *tór*, *ujjból* : *újból*), de ez az időtartamkülönbség, mint kifejező eszköz, nincs annyira kihasználva, mint pl. a csehben, ahol *kaly* : *káli* : *kalí* : *káli* — *myli* : *míli* : *mily* : *mýlí*-féle kombinációk is lehetségesek, különböző jelentési és alaktani árnyalatokkal összekötve. Viszont ha a mássalhangzók zöngés-zöngétlen képzését tekintjük, a magyar használja ki jobban a lehetőségeket. A magyarban 7 korrelatív fonémpár jön itt számba (*p* : *b*, *t* : *d*, *ty* : *gy*, *k* : *g*, *sz* : *z*, *s* : *zs*, *f* : *v*)¹⁾, a csehben ugyanennyi (*p* : *b*, *t* : *d*, *t'* : *d'*, *h* : *ch*, *s* : *z*, *š* : *ž*, *f* : *v*). Szókezdő helyzetben mindkét nyelv éles különbséget tesz zöngés és zöngétlen foném között (*pika* : *bika*, *tél* : *dél*, *kép* : *gép*, *szár* : *zár*, *sír* : *zsír*, *fél* : *vél*; *pil* : *bil*, *ten* : *den*, *télo* : *délo*, *hoditi* : *choditi*, *svon* : *zvon*, *šiji* : *žiji*, *frak* : *vrak*). A magyarban szóvégén is ez a helyzet (*láp* : *láb*, *vét* : *véd*, *rak* : *rag*, *mész* : *méz*), a csehben már nem, ott nincs fonológiai különbség szóvégi zöngés és zöngétlen mássalhangzók között (vö. MATHESIUS, *La structure phonologique du lexique du tchèque moderne*, Travaux I, 73).

A magyar példáknál bizonyára feltűnt mindenkinek, hogy egyes fonémpárok egyáltalán nincsenek képviselve. Hiányzik a megfelelő szópár a szókezdő és szóvégi *ty* : *gy*-re, és a szóvégi *s* : *zs*, *f* : *v*-re sem tudnánk a mai nyelvből kielégítő példát idézni. A régi-ségben és a népnyelvben még csak akad egy *réf* "rői" : *rév*, de az *s* : *zs*-re már csak a *darús* : *darázs*, *parás* : *parázs*-félét tudnók említeni, azonban így olyan szavak kerülnének egymás mellé, amelyeknél az alaktani helyzet nem azonos.

Itt egy lényeges különbségre kell ügyelni. Más az, ha a nyelv nem használja ki az adott lehetőségeket, és más, ha nem is használhatja ki őket. Különös véletlen, hogy a magyar irodalmi nyelvben csak egy szó kezdődik *ty*-vel, a *tyúk*. Mivel ennek zöngés kezdetű párja (*gyúk*) hiányzik, hiba volna azt mondani, hogy a magyarban a *ty* : *gy* korreláció szókezdetén nincsen. Van, csak kihasználatlan. A lehetőség megvan, de a nyelv nem él vele. Lappangó lehetőség ez, akárcsak a *ty* : *gy*, *f* : *v* is a szóvégén. A csehben másként áll a dolog. Ott általában zöngétlen „kihangzás” divik, legalább is a

¹⁾ A *c* : *dz*, *cs* : *dzs* szándékosan maradt ki az összehasonlításból. Nincs ugyanis szópár, amelynél e páros fonémekhez jelentési különbség kapcsolódna.

zöngés és zöngétlen ejtés egyformán kielégíti a fület, a nélkül, hogy értelemdifferenciálódásra sor kerülne. Ez nem egy véletlenül kihagyott lehetőség, hanem olyan tulajdonság, amely sajátosan jellemzi a cseh nyelv hangberendezkedését.

Ha ennek a figyelembevételével állítjuk össze a hangjelenségek statisztikáját, akkor a számszerű adatokon át a nyelv hangszerkezetébe is bepillantathatunk. Ilyesféle statisztikát újabban főleg MATHESIUS (On the phonological system of Modern English. Don. nat. Schrijnen 46—53; La structure phonologique du lexique du tchèue moderne. Travaux I, 67—84) készítette, összehasonlítván a cseh nyelv hanganyagát az angol, francia, német nyelv számadataival, és nagyon érdekes eredményekre jutott. Ezek közül most csak egyet ragadunk ki, azt, amely a szókezdet és szóvég mássalhangzós viszonyaira vonatkozik. MATHESIUS csak az 1—4 fonémból álló szavakra terjesztette ki figyelmét, és körülbelül 2800 cseh és 2400 német szót vizsgált. Ebből az anyagból majdnem 500 német szó volt olyan, amely két vagy több mássalhangzóra végződik, míg az ugyanilyen cseh szavak száma alig érte el a 100-at (arány 17:100). A szóelején fordított viszonyt árultak el a számok: több mint 400 két vagy több mássalhangzóval kezdődő cseh szóval szemben mindössze 150 hasonló német szó találatot (100:44). Ha ehhez hozzávesszük a különböző mássalhangzós formánsokat, a németben a szóvégi *-t*, *-st*-ket, a csehben pedig az *s-*, *v-*, *z-* praefixumokat, akkor a fenti arányok még jobban eltolódnak, egyúttal pedig azt is megmutatják mennyire másképp bánik a két nyelv mássalhangzó fonémjeivel.

8. A fonológia felosztása. Az eddigiek során főleg azokat a hangeszközöket kísértük figyelemmel, melyeket a magukban álló szavak jelentéskülönbségeinek kifejezésére használ fel a nyelv. Példáinkban izolált szavak kerültek egymás mellé, olyanok, amelyeknél egy-egy foném eltérésén jelentésdifferencia múlt. *Szófonológia* ez tulajdonképen, amelynek tárgya számba venni azokat a fonikus különbségeket, amelyeken a nyelv szókincese épül. Ha valaki elővenné egy számára idegen nyelv szótárát és fáradságos munkával összeállítaná az összes lehetséges szópárokat és szócsoportokat ügyelve a megszabott egy hangnyi eltérésre (pl. *meder-veder*, *botor-bátor*, *apa-ípa*, *kepe-epe*, *eper-per*, stb.), az egész pontosan meg tudná állapítani azokat a fonológiai egységeket, melyekből az illető nyelv szavait megalkotja. Ezek a lexikalizált fonológiai egységek a legegyszerűbb nyelvi tényezők.

A fonológiai hangkülönbségek azonban nemcsak a szóalkotásnál kapnak szerepet. A nyelvet nem izolált szavak teszik gondolatközlésre alkalmas jelrendszerré, hanem az a képesség, hogy vonatkozásokat tud létrehozni a szavak között, egymás mellé vagy alá rendelve, kisebb-nagyobb egységekbe fűzve őket. A vonatkoztatás legtöbbször külsőleg is nyomot hagy a szavak testén. A morfológiai elváltozások a szavak hanganyagát érintik, innen van az, hogy a két terület határai meglehetősen összefolynak. Sajátos témakörében nem ér véget a hangtan, átcsap az alaktanba, ahol a vonatkoztatások okozta hangelváltozásokat vizsgálja.

A fonológia tehát nem áll meg az izolált szó bűvkörében, kiveszi a részét a formai kérdések tárgyalásából is. Ilyenkor persze már nem azt kérdi, hogy melyek a szóalkotó, jelentésdöntő hangelemek, hanem hogy milyen hangeszközökkel él a nyelv az alaki vonatkoztatásoknál. A fonológiának ez az ága az *alaktani fonológia*, más szóval *morfonológia*.¹⁾

A fonémek számos nyelvben sokszor váltakozást mutatnak ugyanazon paradigmán belül. A németben pl. igen nagy szerepet játszik az „ablaut“ néven ismert alternáció az erős igék időkategoriáiban (*bindet* — *band*, *hebt* — *hob*, stb.), vagy az „umlaut“ a többes számnál (*Gast* — *Gäste*).

A váltakozás négyféle lehet. Váltakozhat a foném:

1. korrelatív párjával, pl. ógör. *μικρά* — *μικρᾶς* magyar *kéz* — *kezet*, népn. *cél*: *celet* (Erdély), *fa* — *fák*; népn. *számíja* — *számíjja*, *számíjuk* — *számíjjuk*, *számíjátok* — *számíjjátok*, *számíják* — *számíjják* (Dunántúl), ahol is a rövid—hosszú mássalhangzó foném váltakozása két módkategóriát különít el;

2. egy disjunct fonémmel, pl. a német *konnte* — *könnte*, magy. *nő* — *neje*, *bíró* — *bírák*, népn. *adó* — *adaja*, *temető* — *temetei* (Göcsej) stb.;

3. fonémcsoporttal, pl. fr. *chevaux* — *cheval*, magy. *hó* — *havas*;

4. hanghiánnyal (zéro phonique), pl. tót *deñ* — *dña*, magy. *érdemel* — *érdemli*, *bokor* — *bokrot*, népn. *litér* — *lítret*.

Az alaktani funkcióval bíró, váltakozó fonémeket *morfonémeknek* hívjuk. Ilyenek a magyarban az *e* | *é*, *e* | *ő*, *j* | *jj* stb. Ez az

¹⁾ Az elnevezés TRUBETZKOJ-tól (Über die „Morphonologie“, Travaux I, 85—8) való.

elnevezés UŁASZYNŦÓL (Prace Filologiczne XII, 406) ered, de a mostani értelemben TRUBETZKOY i. m. 85 kk. használta először.

Mindezen esetekben morfológizált fonológiai sajátságokkal van dolgunk. E mellett a fonológiának a mondattanhoz is köze van, mert két azonos összetételű syntagmánál sokszor éppen egy hangzási eltérés dönti el az értelmet. Különösen jelentős szerep jut itt a nyomatéknak és a hangmenetnek. Mászt jelent az „*add ide*“ gyenge nyomatékkal és mászt erőssel. Az egyszerű, szinte alázatos kérésztől az ellenkezést nem tűrő parancsig minden közbeeső jelentésárnyalatot ki lehet vele fejezni, természetesen nem egyedül a nyomatékkal, hanem a hangok időtartamának és zenei magasságának egyidejű módosításával. Ez utóbbi a hangmenet, amelynek főként a kérdő mondatokban van fontossága. Az eldöntendő kérdés jellegzetes esőzárású emelkedő hangmenete, amely az utolsóelőtti szótagnál éri el csúcsát, az egyetlen fonológiai különbség a magyarban, amely az egyébként teljesen azonos hangalakú közléstől elválasztja. Pl. „*templomba megyünk*“ eső hangmenettel = közlés, esőzárású emelkedővel = eldöntendő kérdés.

E hangjelenségek tárgyalása a *mondattani fonológia* körébe vág. Önként értetődik, hogy pl. a párbeszédes közlés szökőzárású hangmenete, amely a székelységnél általános (vö. CsÜRY MNy. XXVI, 249 kk.), nem tartozik ide. Fonétikailag ugyan nagyon érdekes, de mert értelemmegkülönböztetéssel nem jár, úgy viszonylik az eldöntendő kérdésnél említett fonológiai értékű hangmenethez, mint a variáns a fonémhez a szófonológiában.

LAZICZIUS GYULA.